

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет
Кафедра української та зарубіжної літератур

**Літературна творчість Григорія Сковороди й сучасність
(до 300-річчя від дня народження)**

Збірник наукових статей

Одеса
2022

УДК 821.161.2.09

Рекомендовано до друку Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 4 від 27 жовтня 2022 року)

Редакційна колегія

Бандура Т. Й., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Авксентьєва Г. А., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Боева Е. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Коваленко О. А. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземної мов Одеського державного аграрного університету

Літературна творчість Григорія Сковороди й сучасність (до 300-річчя від дня народження) : збірн. наук. статей. Одеса : Університет Ушинського, 2022. 218 с.

© Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2022

*Евеліна Боєва,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та
зарубіжної літератур
Університету Ушинського*

СИМВОЛІКА ЯК ХУДОЖНІЙ ЗАСІБ ДІАЛОГУ «ПОТОП ЗМІИН» ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Постановка проблеми. Кожна людина у зрілому віці підводить підсумки свого життя; здійснюючи певні висновки, намагається передати власні знання, досвід, мудрість молодшому поколінню, щоб вберегти його від зайвих помилок. Одні роблять це в усній формі, інші – в письмовій (мемуари, листи, автобіографічні твори). Певним життєвим і творчим підсумком можна вважати і діалог Григорія Сковороди «Потоп зміин» (1791), де він в алегоричній, символічній метафоричній формі виклав основні морально-етичні, онтологічні та гносеологічні погляди, використавши для цього багатство мови, зробивши свої філософські погляди доступними широкому загалу читачів. Власне, аналізу символіки «Потопу», здійсненого філологічним методом, і присвячена представлена розвідка. Симбіоз філософії та літератури неодноразово привертав увагу науковців до даного діалогу. Так, зацікавленість «Потопом зміиним» знаходимо у роботах В.Дяченка, І.Іваньо, І.Савченко, О.Сліпушко та ін.

Актуальність даної розвідки обумовлена, перш за все, увагою до проблем національного самоусвідомлення і самовираження, пошуком нових підходів до вивчення філософських творів Г.Сковороди, чия творчість справила помітний вплив на подальший розвиток всієї української культури. **Метою** є дослідження художніх засобів діалогу Г.Сковороди, інтерпретація символіки у його художніх текстах. **Завдання** – виявити індивідуально-стильові особливості функціонування символів у прозових текстах

Г.Сковороди; окреслити інтеграційні та диференційні тенденції у розвитку алегорій, міфологем; визначити функційну парадигму стилістичних фігур у діалозі письменника-філософа.

Твір наскрізь просякнутий символікою та алегорією. Символічною є сама назва «Діалог. Имя ему – Потоп зміин». Потоп, за Біблійною книгою Буття [7, 8-190], був посланий на землю, щоб очистити її від людської скверни. Врятувався лише праведник Ной зі своєю сім'єю [7, 396]. Г.Сковорода, запозичуючи сюжет із Біблії, привносить в нього додаткове значення про очищення людської душі від тілесного, зайвого, непотрібного.

Як відомо, Змій – символ диявола й біблійний синонім Сатани – «змія давнього». Але він також позначає плодючість, мудрість, лікувальну силу. Змій є атрибутом персоніфікованої Землі (одного з 4 елементів) і Церери, котра її символізує; символом персоніфікованого розуму, і в цьому значенні атрибутом Мінерви (богині мудрості), атрибутом логіки, невинності. У грецькій античній міфології він ще асоціювався з Асклепієм, богом лікування [7, 247].

Початки інтерпретації образу змія знаходимо в давній українській міфології: оповідання про Кирила Кожум'яку, котрий перемиг змія; народне оповідання про змія, котрому віддавали по одному хлопцеві з кожної сім'ї; у казках поширеним є мотив про перетворення змія у царевича. Символом люті, злого початку, ненависті виступає змія і в літературній традиції («Повість минулих літ») [6, 79].

У Г.Сковороди образ змія наділений властивостями диявола, спокусника, і в той же час він - символ мудрості. З якого боку його бачить і сприймає людина, залежить лише від неї самої.

В алегоричній назві «Потопу», на нашу думку, криється основна ідея діалогу: людина повинна скинути, розкрити зовнішню плоть змія і зрозуміти його мудрість, що захована всередині і ззовні є невидимою. Побачити внутрішню суть мудрості змія можливо лише через очищення власної душі від тілесних насолод і звернення до духовної суті.

Змій у Г.Сковороди є проявом грубих, примітивних людських жадань. Для того, щоб досягти духовної величі, наблизитися до Бога, потрібно стати на поєдинок з бісом, перемогти власні страхи і вади. «Отже, за Г. Сковородою, змії, піднятий над землею або звитий у кільце, – символ вічності, а змії, що повзе по землі, - уособлення зла, негативних сил і гріховності» [6, 82].

«Потоп» Г.Сковороди своїм корінням тяжіє до діалогів-мораліте, які стосувалися спасіння душі («Бесіди Старця з Молодиком», «Лікарства пустинно жителя та чесно інокуючим на помисли гріховні» Кирили Транквіліона-Ставровецького) [4, 94]. Логічним продовженням рятування душі є розмови Душі та Тіла («Суперечка Душі і Тіла» Івана Некрашевича) [4, 102]. Обізнаність з даними творами Г.Сковороди є безсумнівною, адже героїнею «Потопу» є Душа. Але письменник іде далі своїх літературних попередників і показує у творі дві грані людської душі, просвітлену частину якої обстоює Дух.

У даному діалозі, як у «При б'єсу», «Брани архистратига» провідною є тема *vanitas* – мінливість усього живого. Автор зосереджується навколо трагічних суперечностей життя: суєти і щастя, життя і смерті, тлінної вічності. Але у такому трактуванні суперечностей не відчувається відчаю перед смертю. Розглядаються дані проблеми «з позиції динамізму буття: все в світі виникає, розвивається і знаходить свій природний кінець» [4, 148].

Діалог у творі поєднується із формою трактату: дві останні глави («О преображеніи», «О воскресеніи») – це два ранніх трактати. Такий симбіоз жанрів давав можливість автору не лише показати еволюцію образу Душі, її духовні хитанні і пошуки Бога в діалозі з Духом, а й викласти перед читачем філософські проблеми буття. Поєднавши два літературні жанри, Г.Сковорода ніби підводить підсумки власних пошуків у літературних формах відтворення філософських дискусій [3, 202]. Завдяки цьому поєднанню письменник довів, що філософські проблеми можуть розкриватися на належному рівні не лише в наукових працях, а й в літературних творах, котрі

обслуговують значно більшу частину людей і своєю мовою є доступнішими широкому колу читачів.

У творчості Г. Сковороди переплітаються проблеми самопізнання, спорідненості, суперечностей людського буття і щастя, які логічно виливаються в ідею трьох світів в останньому діалозі «Потоп зміин». Накресливши у попередніх творах схему трьох світів, у «Потопі» Г. Сковорода чітко обґрунтовує свою концепцію. Людина, будучи малим світом (мікрокосмом), підпорядкована загальним світовим законам, залишається незрозумілою і суперечливою істотою. Від щастя окремої людини залежить гармонія макрокосму (Всесвіту), де кожний є не лише маленькою піщинкою, алей невід'ємною складовою, без якої неможливими є гармонія і порядок. Єднальною ланкою між цими двома світами (мікрокосмом і макрокосмом), ланкою, що вчить розуміти себе, своє оточення, містить у собі вікову премудрість і Божу істину, є світ Біблії, який Г. Сковорода називає символічним. Людина повинна навчитися читати Біблію, розуміти заховані в алегоріях тексту фігури і поняття, шукати у тлінному нетлінне, у швидкоплинному вічне. Лише тоді вона досягне просвітлення, духовно відродиться, і таким чином зміниться й Всесвіт, і запанують в ньому лад і добробут.

Сюжетна лінія твору проста – розмова двох давніх приятелів – Душі та Духу, хоча за удаваною простотою в ньому наявні глибокі думки. Головні герої діалогу виступають носіями ідей автора, котрий наприкінці свого життя намагається впорядкувати набуті ним досвід та знання, виклавши їх максимально зрозумілою та доступною для масового читача мовою, чим застерігає його без зайвих помилок. Душа та Дух ведуть суперечку між собою про подвійну натурність усього суцього, про проблему щастя, вміння читати Біблію, про трактування символів (зокрема, змія), переродження (духовне воскресіння) людини, ідею трьох світів. У кінці твору вони приходять до взаєморозуміння з порушуваних питань про гармонію та щастя. Світський богослов Григорій Сковорода у даному творі, завдяки

майстерному викладові матеріалу, синтезує свої погляди й думки на проблему людського буття.

Складовою частиною характерів героїв творів Г. Сковороди є їхні імена. Тому вибір імен для головних героїв «Потому зміноного» засвідчив боротьбу двох сил у душі письменника впродовж усього життя: земної людини і небесної, душі й тіла. Звичайно, неможливо знайти дані імена в жодному словникові, оскільки вони вже давно стали загальними назвами. А от у Біблії ці імена вживаються у різних значеннях: дух у значенні життєвого дихання, іноді вони (духи) безтілесні, наділені розумом, волею або ж душі людські, істоти Божі, духовна природа тощо [1, 205]. Що ж до душі, то Святе письмо говорить про те, що, створивши першу людину – Адама – із землі, бог вдихнув у нього життя, тобто душу, завдяки чому він (Адам) став істотою духовною й безсмертною. Після смерті людини душа повертається до Бога [1, 205]. Отже, про безсмертя людини завдяки безсмерттю душі й говорить Г. Сковорода. Письменник стверджує, що лише, будучи глибоко духовною, особистість зможе наблизитися до Бога, досягти відродження, внутрішнього воскресіння.

Останній діалог «Потоп зміин» композиційно складається з посвяти М. Ковалинському і семи глав (останні дві – ранні трактати «Убудждися» та «Да лобжет мя»). Дійові особи твору ведуть дискусію про біблійний символ змія, подвійність його природи; причому Душа постійно сумнівається, будучи не впевненою у собі, тому й просить поради і конкретної відповіді у духа. Відповіді Духа про проблеми людського буття є переконливими, об'ємними, іноді вони стають невеликими трактатами. На відміну від ранніх діалогів письменника, вони не перевантажені цитатами. Дух (а він є носієм поглядів Г. Сковороди щодо оточуючого світу та місця людини в ньому), даючи відповіді на те чи інше питання, для підтвердження своїх думок посилається на авторитетність біблійних творів або античних авторів. Найчастіше Г. Сковорода звертається до підтверджень пророків Ісайї, Йоїля, Захарії, Юди, Навина, Павла, Сираха, Єремії, Мойсея, Михея Авраама,

Єзекіїля, царів Давида, Соломона. З античних авторів письменник використовує думки Сенеки, Платона. Але найбільша кількість Цитат взята філософом із Книги буття; вони допомагають йому зрозуміти й пояснити особливості християнського вчення про створення світу, показати читачеві, як потрібно алегорично сприймати й тлумачити Слово Боже, навчатися шукати Божу істину між рядками тексту Святого Письма.

Діалог «Потоп» розпочинається традиційною в українській літературі притчею про сліпого і зрячого, в алегоричних образах яких автор зображує людину, котра пізнала Бога, зрозуміла його слова (зряча) і ту, яка не вміє роздерти зовнішню плоть вчення й побачити справжню істину, знайти в ньому Господа. Сам же Г. Сковорода дає таке пояснення цій притчі: «Всяк рожденный есть в мырѣ сем пришелец, слѣпый или просвѣщенный» [5, 137]. Завдання людини, на переконання автора, полягає у пошуках того шляху, який веде її до себе, тобто до власної душі, а, отже, й до Бога. Закінчується діалог розмовою двох пташок, котрі є вісниками закінчення потопу – символів світла – денного Ворона та журавля Еродія, тобто виразників у вченні Г. Сковороди очищення, оновлення, народження не лише нового світу, а й, насамперед, нової людини.

У творах письменник використовує багато символів, які є тими важливими елементами, що допомагають авторові донести до читача основну ідею твору. У письменника символічними є не лише назви творів, образи, а й числа. Найчастіше у «Потопі» зустрічається число 7: «сѣдмица бытѣйская» (означає сім днів, за які створено світ), «сѣдмь сонцов» [5, 140]; «сѣдмилампадный свѣтилник» [5, 139]; «сѣдмиглавыи дракон Даниилов» [5, 147] (біблія). Поруч із сімкою у діалозі зустрічається число трійка: «тріугол» [5, 153] Піфагора (істина, що символізує Божу Трійцю, єдність, вічність; «Третій час, третій день есть то воскресенія вѣчность и царствіе» [5, 159]. Інколи в одному реченні числа можуть поєднуватися. Наприклад, 7 і 1 (означає, що все починається від Бога і ним же закінчується, вічність), 1000 і 1: «Седм дней, седм сонец, но едино, и седм очей, но едино, и седм огней, но

един огнь, и седм столпов и един столп» [5, 158]. «У бога 10000 лѣт, яко день один, 1000 віце фігур во едиодневной солнечной, а она едина за 1000 их стоит [5, 147]. І, звичайно, число 2, що символізує подвійність усього суцього.

Також до індивідуального стилю письменника відносяться синонімічні ряди, наповнені однорідними членами речення, щедро використані Г. Сковородою у «Потопі». Кожне слово у ньому несе максимальне змістове навантаження, влучне, правдиве і без прикрас характеризує предмет з того чи іншого боку. Так, Біблія - це «Потоп зміин, Ноев, Божий» [5, 135]. Сонце – «храм и чертог вѣчнаго; колесница; огненный шар» [5, 140]. Тінь - «сѣнь, краска, абрис, руга, маска» [5, 140].

Доносячи до слухача свої думки, автор послуговується арсеналом художніх засобів та різноманітними синтаксичними конструкціями, які розсипані перлами в діалозі «Потоп» (і не лише в ньому). Художність оповідей в діалогах письменника досягається за допомогою ампліфікації – нагромадження епітетів, синонімів, однорідних членів речення тощо [4, 162].

Характерною ознакою індивідуального стилю Г. Сковороди є використання ним величезної кількості риторичних запитань. Вони підкреслюють складність і актуальність порушуваних проблем: «Что есть біблія, аще не мыр? Что есть мыр, аще не ідол деірскій? Что есть златая глава ему, аще не сонце? Что есть сонце, аще не огненное море?... Не смѣшно ли, что всѣ в пеклѣ, а боятся, чтоб не попасть?» [5, 135].

Завершуючи аналіз символіки діалогу «Потоп зміин», можна наголосити на тому, що і краса мови, і узагальнення, і тлумачення біблійних текстів, і систематизація авторських філософських положень у творах – усе здійснюється Г. Сковородою з позиції зрілої людини, котра дивиться у вічність і розуміє її серцем і розумом. Творчість письменника-філософа справила помітний вплив на подальший розвиток всієї української культури. Митець започаткував у національній літературі ті прояви багатоплановості художньо-образної системи, які дають плідні наслідки, функціонуючи у творчих надбаннях наступного літературно-мовного процесу в Україні.

Черпаючи свою художньо-образну символіку з арсеналу епохи, пов'язуючи символи з культурною спадщиною минулих століть, митець, по суті, проймає «алфавітом символів великі ареальні шари історії» [8, 1]. У той же час все ідеї письменника залишаються питома українськими, що й стверджує В. Дяченко у розвідці «Потоп зміїний...», в якій вбачає завершення полемічних змагань письменника зі «змієм Біблії» і вивершення ним власної моделі національної Біблії: «Саме в аналітичному підході до положень Біблії проявляється глибинна національність філософа, його українськість, ґрунтована на засадах арійського (оріянського), протоіндійського, протослов'янського вчень» [2, 27].

Висновки. У зрілому віці, добре знаючи життя, ретельно вивчивши Біблію, письменник нарешті намагався максимально донести свої думки до читача, зробити їх сприймання легким і цікавим, мінімально вживаючи цитати, не переобтяжуючи ними діалог. Таким чином, постійний шукач істини, мандрівний філософ, правдолюб Григорій Сковорода досяг кінцевої мети: шляхом пізнання зрозумів своє власне призначення і з гордістю проніс його через усе земне життя, знайшовши у своєму серці мир і спокій.

Література

1. Библиейская энциклопедия. Москва : Терра, 1990. 437с.
2. Дяченко В.П. «Потоп зміїний» як завершення полемічних змагань зі «змієм Біблії» і вивершення власної національної Біблії. *Григорій Сковорода і антична культура* : тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 280-річчю від дня народження Г. С. Сковороди. Харків, 2002. С.24-32.
3. Іваньо І. Філософія і стиль мислення Григорія Сковороди. Київ : Наукова думка, 1983. 268с.
4. Савченко І.В. Жанр діалогу в українській літературі XVII – XVIII ст. : дисертація ... канд. філол. наук. Київ, 1992. 216с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т.2. Київ : Наукова думка, 1973. 573с.

6. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестиарій. Київ, 2001. 140с.
7. Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Москва : Крон-пресс. 1996. 656с.
8. Jakobson R. Pushkin and his sculptural myth. Translated and Edited by John Burbank. The Hague. Paris, Mouton, 1975.

УДК 37(477)

*Тетяна Бандура,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та
зарубіжної літератур
Університету Ушинського*

ЖАНРОВА ПАРАДИГМА ЛІРИКИ «САДУ БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ» Г. С. СКОВОРОДИ

Постановка проблеми. В ідейно-стильовому й жанровому комплексі української поезії XVIII століття Г. Сковорода як поет посідає особливе місце. Його поезія вирізняється оригінальністю й самобутністю, новим поглядом на призначення людини і її місця у світі.

Письменник виховувався на кращих літературних традиціях Києво-Могилянської академії, започаткованих ще Феофаном Прокоповичем. У тогочасній літературній естетиці домінували художні маркери кращих зразків греко-римської античної класики. Клерикальна й панегірична поезія у пишномовному стилі бароко XVII ст. поволі завмирала, стаючи рудиментом літературної традиції. Актуальність теми зумовлена новим літературознавчим поглядом на різноманіття жанрових форм у поезії Г. Сковороди з огляду на сучасні інтерпретації методології вивчення ліричних жанрових моделей.